

УДК 321.01

ФЕНОМЕН СИЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРАКТИЧНИХ ПРОБЛЕМ

Дубовик Н.А.

кандидат політичних наук,

доцент кафедри соціальних технологій

Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій

Пугач В.Г.

кандидат політичних наук, доцент кафедри політології

Міжрегіональної Академії управління персоналом

Современные этапы развития цивилизации направлены на небезопасные тенденции недружелюбного отношения к государству. Становление сильного государства это реальная необходимость не только для стран, которые реформируются и развиваются, но и для уже развитых стран мира. Желание найти ответы на цепочку важных вопросов связанных с проблемой становления сильного государства, вынуждает учёных обратиться к проблеме создания новых правительственных учреждений и усиление всех уже существующих. Первоочередным заданием для отечественной политической науки стоит активизация научных поисков в этом направлении и разработка конкретных рекомендаций в вопросе становления идеи сильного государства в реальной украинской практике государственного строения.

Modern stages of civilization development directed to the unsafe tendencies of unfriendly attitude toward the state. Becoming of the strong state it is the real necessity not only for countries which are reformed and develop but also for the already developed countries of the world. Desire to find answers for the chainlet of important questions related to the problem becoming of the strong state, forces scientists will appeal to the problem of creation of new government institutions and strengthening all already existing. For domestic political science activation of scientific searches in this direction and development of concrete recommendations costs a primary task in the question of becoming the idea of the strong state in the real Ukrainian's practice state structure.

За сучасних умов цивілізаційного розвитку чітко окреслюється небезпечна тенденція ворожого ставлення до держави. Становлення сильної держави є реальною необхідністю не лише для країн, що перебувають на стадії тотального реформування та розвитку, але й для розвинених країн світу. Прагнення відшукати відповіді на низку важливих питань, пов'язаних з проблемою зміцнення держави, змушує вчених звернутися до проблеми створення нових урядових установ та посилення вже існуючих. Першочерговим завданням для вітчизняної політичної науки є активізація наукових пошуків в цьому напрямку та вироблення конкретних рекомендацій щодо впровадження ідеї сильної держави у реальній українській практиці державного будівництва.

Ключові слова: держава, „сильна держава”, легітимність влади, авторитарне правління, державне управління.

Глобальні процеси сучасності, радикальні цивілізаційні зміни актуалізують низку принципів проблем, які певний час знаходилися на периферії наукового пошуку. Серед них й проблема „сильної держави”. Розгляд останньої зумовлений серед іншого й тим, що вперше за останні кілька століть держава демонструє свою неспроможність у вирішенні нових проблем, поступово втрачаючи свою владу. У науково-дослідницькій літературі в якості причин такої ситуації виокремлюються, зокрема, збільшення впливу транснаціональних корпорацій та глобалізації, втрата легітимності, яку раніше надавав державі її народ і які нині, висловлюють недовіру до інститутів державного регулювання. Зрештою, якими б

не були причини такої ситуації очевидним є той факт, що за сучасних умов цивілізаційного розвитку чітко окреслюється небезпечна тенденція ворожого ставлення до держави. "Та думка, що у фокусі нашої уваги повинна бути побудова сильної держави, а зовсім не обмеження та зменшення її функцій, може видатися комусь згубною. Превалюючими тенденціями у світовій політиці за минулі тридцять років були, поряд з іншим, критика „великих урядів” та спроба змістити активну діяльність з державного сектору до приватних ринків або громадянського суспільства. Але слабкі, некомпетентні або неіснуючі уряди є джерелом серйозних проблем, особливо у світі, що розвивається" [1, с.6].

Сильна держава є реальною необхідністю не лише для країн, що перебувають на стадії тотального реформування та розвитку, але й для розвинених країн світу. Останні, будучи лідерами світового ринку, зуміли виробити технологічно унікальний продукт на базі інформаційних, наукових та інноваційних знань. Але, на думку багатьох дослідників, будуть черговою жертвою власного триумфу, як побутового, так і соціального, „саме тому, що фатальна для євроатлантизму деградація відбувається поки на фоні зростаючого триумфу, – зазначає академік НАН України Ю.Пахомов, – Захід продовжує виступати в ролі сучасного „Вічного Риму”. Те, що відбувається, нагадує процес підточення хвилями моря приреченої на падіння скелі. Адже, навіть за мить до краху, скеля здається вічною...[2, с.7]”. До ознак слабкості держав світового авангарду належить і той факт, що саме ці країни найчастіше піддаються терористичним нападам, а неухильне дотримання традиційної західної політкоректності та прав меншин, як зауважує Ю.Пахомов, здатні лише провокувати екстримізм, оскільки будуть тлумачитися як безпорадність. Зрештою, це може прискорити злам західної цивілізаційної моделі. Станеться так, що позбавлений войовничості, в'ялий та духовно спустошений, перенасичений комфортом євроатлантичний мегаетнос стане для агресивних представників інших світів легкою здобиччю [2, с.8].

Особливо актуальною проблема побудови сильної держави є для України. Піднявши свій національний прапор у 1991 році, Україна не мала реальної стратегічної програми політичного та економічного незалежності. На жаль, і сьогодні українська держава та суспільство продовжують перебувати у невизначеному стані. Предметом внутрішніх дискусій залишаються стратегія та пріоритети соціально-економічного розвитку, принципи політичного і державного ладу, і навіть власне державність.

Останні принаймні півтора десятиріччя в Україні визначаються як період реформ, перетворень, трансформації, модернізації. Для сучасної України ці процеси так чи інакше зводяться до проблеми побудови сильної держави. Сьогодні вже стало очевидним, що без зміцнення держави неможливо вирішити жодну із загальнонаціональних проблем. Без ефективно організованого та функціонуючого державного апарату,

здатного запобігати й протистояти соціальним дезорганізаціям, які неминуче виникають у період перетворень, просування в напрямку досягнення визначених цілей буде тривалим й соціально непродуктивним.

Проблема сильної держави перебувала в центрі уваги теоретико-прикладних пошуків багатьох мислителів та політичних діячів. Вона щільно пов'язана та нерозривно еволюціонує з поняттям „держава” взагалі. Уявлення мислителів про форми правління, принципи функціонування державних органів влади тощо, чинили безпосередній вплив на розуміння феномену „сильна держава”. Проте слід підкреслити, що чітко сформульованої концепції „сильної держави” у політичній думці досі не створено. Кожне політичне вчення, по суті, прагне до створення ідеально-теоретичної моделі сильної держави, віддаючи перевагу різним аспектам. Окремі ідеї щодо необхідності посилення держави мали місце у політичній філософії стародавнього світу, зокрема, у вченнях Платона, Арістотеля, Цицерона та інших. Проте найбільшого свого розвитку ідея сильної держави набула на початку XVI ст. у вченнях Н.Макиавеллі та Ж.Бодена. В подальшому думки, висловлені цими видатними мислителями отримали розвиток у працях Т.Гоббса, Г.Гегеля та інших.

Значний внесок у розвиток даної проблематики зробили й представники ліберального напрямку світової політичної думки. Особливість ліберальних поглядів щодо розуміння сильної держави криється у тлумаченні феномену сили. Зокрема, сила держави вбачалася у реальній можливості забезпечити реалізацію людиною своїх природних невід'ємних прав. Подібні думки висловлювали Дж.Локк, Ш.Л.Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо.

На сучасному етапі розвитку політичної думки проблема сильної держави поступово актуалізується. Серед зарубіжних дослідників, котрі у своїх працях так чи інакше торкаються питань, пов'язаних з цією проблемою варто виокремити К.Фрідріха, З.Бжезинського, Леслі А.Пал, Дж. Кенджемі, О.Панаріна, Ю.Аверіна, В.Спиридонову. В сучасній вітчизняній політичній науці питання, пов'язані з проблемою зміцнення держави розглядаються, здебільшого, в контексті інших проблем. Втім, слід підкреслити, що за останній час з'явилася низка публікацій, що безпосередньо присвячені феномену сильної держави, авторами яких є українські науковці

О.Кіндратець, М.Шульга, М.Михальченко, М.Мілова та інші.

Разом з тим варто визнати, що здебільшого питання, пов'язані з розвитком та втіленням концепції сильної держави не виокремлюються в якості об'єкту та предмету досліджень. Вироблення системних уявлень про сутність, принципи, цілі та завдання сильної держави, основні напрями та механізми її практичної реалізації все ще не отримали адекватного теоретико-методологічного обґрунтування. Перспективною спробою у цьому напрямку можна вважати працю „Сильна держава: Управління і світовий порядок у XXI столітті” американського філософа, футуролога Ф. Фукуями. Незважаючи на доволі неоднозначне ставлення до даної роботи з боку деяких дослідників, актуальність та важливість питань, у ній порушених, дозволяють оцінювати цю роботу як важливий крок на шляху вироблення концепції сильної держави та її втілення на практиці.

Обмеженість обсягу даної статті не дозволяє детально та ґрунтовно розглянути й проаналізувати усю сукупність ідей, положень та думок, викладених Ф.Фукуямою у своїй праці. Тому автори спробують на рівні загальних визначень та характеристик сформулювати базу критеріїв для визначення тих основ, які мають особливу значимість для побудови сильної держави, у тому числі й в Україні.

Перш за все слід відмітити, що складовими роботи є три основні частини, в яких розкриваються основні аспекти побудови сильної держави. Перша частина являє собою аналітичний матеріал, за допомогою якого здійснюється вивчення різноманітних аспектів державності. Передусім йдеться про функції, можливості, основи легітимності урядів. У другій частині роботи основна увага зосереджена навколо причин слабкості держави. І, нарешті, у третій частині роботи, автор торкається міжнародних аспектів слабкості держави. Головний акцент тут робиться на виявленні взаємозв'язку між державною слабкістю та нестабільністю, з'ясуванні того, яким чином слабкість держави впливає на „розмивання” принципів суверенітету тощо.

На самому початку своєї книги Ф.Фукуяма констатує, що „побудова сильної держави – одна з найбільш важливих проблем світового співтовариства, оскільки слабкість та руйнація держав слугує джерелом багатьох серйозних світових проблем: від бідності до СНІДу, наркотиків та тероризму [1, с.5]”. До того ж, зміцнення

держави є життєво важливим завданням для міжнародної безпеки, для майбутнього світового порядку. І хоча за останні понад тридцять років провідною тенденцією у світовій політиці було послаблення держави, наслідки до яких призвели зменшення частки державного сектору, помітне звуження сфери компетенції держави виразно підтверджують актуальність проблематики сильної держави.

Прагнення відшукати відповіді на низку важливих питань, пов'язаних з проблемою зміцнення держави, змушує Ф.Фукуяму звернутися до проблеми створення нових урядових установ та посилення вже існуючих. Це, серед іншого, зумовлено наявністю значної кількості аспектів, які все ще залишаються незрозумілими, особливо що стосується експорту сильних структур до країн, які розвиваються. Загалом наріжним каменем сильної держави Ф.Фукуяма визнає оптимальну систему державного апарату, збільшення його можливостей. Разом з тим, у роботі заперечується наявність єдиної моделі оптимальної організації. У цьому своєму переконанні автор роботи спирається на висновки, зроблені відомими дослідниками Вулкомом та Причеттом, які, зокрема, застерігають щодо дуже обережного ставлення до твердження про існування „найкращої адміністративної практики”. „Не варто дивуватися, - пише Ф.Фукуяма, що суспільне адміністрування унікальне і той чи інший досвід у цій сфері не підлягає широкому узагальненню” [1, с.143]. Іншими словами, створення адміністративної системи передбачає обов'язкове врахування „місцевої специфіки”, значної кількості „специфічних контекстних даних”. Загальні знання про зарубіжні адміністративні практики зберігають свій евристичний потенціал лише за умови поєднання з глибокими, всебічними знаннями та, що особливо важливо, розумінням місцевих складнощів, звичок, можливостей, умов та норм.

Реформаторам державної служби Ф.Фукуяма радить також апелювати до місцевої специфіки. У цьому зв'язку показовим є приклад східно-азіатських реформаторів, які з'ясувавши де існує сильне управління перейняли деякі прийоми, суттєво змінили їх таким чином, щоб вони почали працювати на своє власне суспільство. „І, зрозуміло, - зауважує Ф.Фукуяма, - досягнули успішного розвитку, тому що не дозволили іноземним донорам насадити у їхніх країнах такі інститути, котрі витіснили б інститути місцеві” [1, с.151].

Безперечно, вищезазначені позиції набувають виключної важливості для сучасної України. Цілком зрозуміло, що ситуація, в якій опинилася сьогодні наша держава не є унікальною, проте існує ціла низка істотних відмінностей та чинників, які не дають можливості просто скопіювати позитивний досвід інших країн у вирішенні, на перший погляд, аналогічних проблем в Україні.

При експлікації критеріальної бази сильної держави важливе значення має ще один момент. Мова йде про такі поняття як „сфера державного впливу” та „сила держави”. У своїй роботі Ф.Фукуяма демонструє чітке їх розмежування, підкреслюючи, що сфера державного впливу передбачає, що на уряд покладені різні функції та цілі, натомість, „сила державної влади” тлумачиться як здатність держави планувати та впроваджувати політичні курси і забезпечувати дотримання законів [1, с.21]. Необхідність подібного розмежування зумовлена тим, що дуже часто поняття „сила” застосовується як у відношенні до сфери державного впливу, так і стосовно сили або могутності, що в сукупності впливає на формування помилкового розуміння державності. Крім того, наслідком змішування цих двох понять стало те, що тривалий час не усвідомлювався факт, що переважна більшість найважливіших чинників, котрі впливають на розвиток, зовсім не економічні, а належать до формальної сторони відносин та політики. Інакше кажучи, було відсутнє розуміння того, що визначальним чинником процесу розвитку є соціальні інститути.

Таким чином, Ф.Фукуяма стверджує, що сила державних інститутів більш важливіша, ніж сфера впливу держави. На підтвердження даного висновку він наводить приклади країн Східної Азії, чий успіх за останні чотири десятиліття Ф.Фукуяма пов'язує, здебільшого, з „прекрасними державними інститутами”.

Установка на пріоритет сили над сферою впливу повинна переважати й при визначенні темпів економічного зростання. Дану тезу філософ ілюструє через приклад країн посткомуністичного простору. Обравши в якості мети економічних реформ приватизацію державних підприємств, у цих країнах не були створені умови для посилення держави. Незабезпеченість та незахищеність прав нових акціонерів, відсутність функціонуючих ринків й низький рівень державних повноважень у підсумку призвели до того, що „багато з

приватизованих активів не дійшли до тих бізнесменів, які могли зробити їх продуктивними” і, як наслідок, відбулося зосередження суспільних ресурсів в руках обмеженого кола осіб, так званих олігархів, що, зрештою, призвело до часткової нелегітимності влади посткомуністичних країн [1, с.41]. В цьому контексті доречно навести коментар голови економістів ортодоксального вільного ринку М.Фрідмена. Останній зауважував, що раніше для країн, котрі здійснюють перехід від соціалізму, він застосував би три слова: „приватизація, приватизація, приватизація”. „Але я помилявся. Виявилось, що дотримання законності може бути важливіше приватизації” [1, с.41].

Отже, на підставі вищезазначеного можемо констатувати, що розвиток держави, результативність економічних перетворень, згідно з Ф.Фукуямою, значною мірою залежить від сили держави. Сила в цьому контексті передбачає не лише здатність формулювати та втілювати політичні курси, створювати закони, але й здійснювати ефективне адміністрування зі зведенням до мінімуму бюрократизму, контролювання корупції та хабарництва, підтримання високого рівня прозорості і відповідальності урядових установ. Відповідно, слабкість держави проявляється у її безсиллі. Домінуючою ознакою слабкої держави є відсутність належного адміністративного потенціалу для управління економікою. Головна причина цього, на думку Ф.Фукуями, криється у нелегітимності політичної системи в цілому.

У цьому зв'язку варто звернути увагу на „третій аспект державності”, основною складовою якого є поняття легітимності, переконаність у необхідності сприйняття основною частиною суспільства державних установ як легітимних.

Розгляд даного питання Ф.Фукуяма здійснює під тим кутом зору, допомагає чи перешкоджає демократія розвитку держави [1, с. 55]. Тут слід зазначити, що, по-перше, низка авторитетних дослідників наводили аргументи на користь авторитарного розвитку, по-друге, авторитарні країни демонструють суттєві зміни, здатність до процвітання. „Багато політекономів, – зазначає Ф.Фукуяма, – зазначали, що економічна реформа вимагає аскетизму, зниження оплати праці та інших типів короткострокових заходів попередження, і тим самим викликає опозиційні настрої. Тому реформи краще протікають в умовах авторитарних режимів, які здатні обмежувати соціальні вимоги, або

технократичною елітою, котра так чи інакше ізольована або захищена від політичного тиску” [1, с.55]. Серед прихильників авторитарного розвитку у праці наводяться прізвища таких відомих дослідників як С. Хантінгтон, С. Хаггард, Р. Кауфман.

Відхиляючись трохи вбік від роздумів Ф.Фукуями, дозволимо собі згадати ще одну постать – відомого іспанського філософа Х.Ортегу-і-Гассета, який вважав, що поняття легітимність та авторитарність нерозривно пов'язані. Демократичну легітимність, засновану на виборі народу, філософ визначає як недосконалу, оскільки вона вимагає наступного підтвердження на підставі результатів правління. Іншими словами, мова йде про підтвердження своєї ефективності. Отже, демократична легітимність як вторинна, неповна легітимність потребує „подвійного виправдання: у момент вибору первісного консенсусу, який є суб'єктивним, хоча і колективним волевиявленням більшості і наступного об'єктивного виправдання влади результатами її діяльності” [3, с.188]. При цьому важливо підкреслити, що подібні міркування Х.Ортеги-і-Гассета безпосередньо пов'язані з базовою сутністю поняття „авторитарність”, яка сьогодні не лише суттєво викривлена, але й практично забута.

На конструктивному змісті поняття „авторитаризм” наголошує відомий український науковець О.Шморгун. Спираючись на власні дослідження та наукові розвідки таких відомих західних дослідників, як Д.Кола, Е.Бенвеніст та інші, О.Шморгун стверджує, що „термін „авторитаризм” акумулює в собі важливі позитивні смисли, нерозривно пов'язані із визначенням конструктивного лідерства”. І далі: „Авторитаризм” – це і авторитет, що його має справжній лідер..., і авторство, тобто неанонімність, відкритість його намірів і дій як справжнього глави держави, і автономність від чужорідних впливів, здатність до самостійного прийняття і реалізації доленосних для держави рішень, і готовність взяти на себе всю повноту відповідальності за власні дії або бездіяльність. А головне – це „автентичність”, тобто справжність, не підробленість, не імітованість лідерських якостей” [4, с.35].

Власна позиція Ф.Фукуями з приводу основ легітимності не вирізняється чітким та однозначним ставленням до авторитаризму й демократії. Вона має певну кількість обґрунтувань. Передусім це пов'язано з тим, що країни з авторитарним режимом

демонструють більш суттєві зміни, ніж демократичні у сенсі підсумків розвитку. Підтвердженням цього є успішні країни „Нової Азії” на чолі з Китаєм. В основі китайських успіхів лежить саме конструктивний авторитаризм, який краще пристосований до модернізації, ніж демократія. Уряд Китаю, підкреслює український науковець В.Сєднєв, „обережно реформуючи економіку країни („переходячи ріку, намацувати каміння”) одночасно зберігає авторитарний режим як гарантію політичної стабільності [5, с.38]”. Разом з тим Ф.Фукуяма підкреслює, що у авторитарних країнах існують проблеми з легітимністю. „Багато хто, – зазначає філософ, – намагається досягнути легітимності, використовуючи здатність самостійно зростати, але коли ріст зупиняється або змінює напрямок та іде донизу, легітимність зникає і з'являється нестабільність” [1, с.56]. Натомість демократичні режими, маючи в своєму арсеналі низку офіційних механізмів „звільнення від найгірших форм некомпетентності або жадібності: погані лідери голосуванням можуть бути позбавлені посади” [1, с.56] легше переживають економічний спад, завдяки тому, що їх легітимність впливає з демократії. При цьому Ф.Фукуяма визнає, що у демократичних державах здійснення економічних перетворень та реформ може відбуватися надзвичайно важко. В якості прикладів він наводить, зокрема, Польщу та Нову Зеландію.

Отже, підсумовує Ф.Фукуяма, „емпіричний зв'язок між демократією і розвитком залишається складним і неоднозначним: його не можна засновувати ані на авторитарній системі, ані на демократії як стратегії росту” [1, с.57].

Не беручи на себе сміливість формулювати безапеляційні оцінки положень та позицій, котрі викладені у праці „Сильна держава: Управління і світовий порядок у XXI столітті”, разом з тим вважаємо за потрібне висловити певні зауваження. До спектру останніх належить, зокрема, те, що у своїй роботі Ф.Фукуяма не торкається, на наш погляд, одного з найбільш важливих, визначальних аспектів загальної проблеми побудови сильної держави. Мова йде про необхідність принципових змін у ставленні до знання, до науки у слабких державах. Подібне ігнорування даного аспекту викликає закономірне здивування та наштовхує на достатньо неоднозначні думки, особливо на тлі сучасного етапу цивілізаційного

розвитку, характерною ознакою якого є те, що інтелект і знання набувають якості безпосередньої продуктивної сили. Знання сьогодні є не лише найважливішим чинником виробництва, але й невід'ємною складовою міжнародної конкурентоздатності й процвітання держави, а отже її сили.

Розвиток та нарощування інтелектуального потенціалу стає на заваді перетворенню країн, що розвиваються у сировинну базу розвинених країн у джерело дешевої робочої сили, посиленню фінансової залежності і таке інше. По суті, перед нами постає питання, яке напряму пов'язане з перспективами побудови сильної держави. Тому, щонайменше, незрозумілою виглядає ситуація, коли йдеться про відверте бажання дати об'єктивні, неупереджені відповіді на питання, зумовлені важливістю побудови сильної держави і, водночас, в тіні залишаються аспекти, які, зрештою, визначають успіх держав.

Вищезазначене спонукає до ще одного застереження. Ідея зовнішньої допомоги слаборозвиненим державам, що наполегливо культивується у даній роботі, є ілюзією, якої слід рішуче позбутися країнам, що лише стали на шлях побудови сильної держави. Слід чітко усвідомити, що в сучасному світі слабкість країни здебільшого асоціюється з її технологічним, інноваційним відставанням, саме у цьому криється найважливіша причина розширення прірви між розвиненими та нерозвиненими державами світу. Враховуючи те, що технологічні інновації, новітні наукові розробки становлять основу національного багатства країн світового авангарду, на таку „безкорисливу” допомогу годі й чекати. До того ж заходи, які запроваджені з метою унеможливлення виходу вищих технологічних досягнень за межі країн світового авангарду, лише підтверджують щойно висловлену позицію, а також підводять до висновку про те, що зміцнення держави серед іншого пов'язане з максимальною реалізацією власного інтелектуального потенціалу.

Отже, аналіз концептуальних положень щодо побудови сильної держави, викладених Ф.Фукуямою, дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, проблема зміцнення держави в наш час набуває не лише особливої актуальності, але й характеризується очевидною складністю, об'ємністю та багатовимірністю. Така ситуація створює потужні стимули для розвитку концепту „сильної держави” в межах оновленої політичної теорії, котра не

просто більш конкретно та ретельно тлумачить дійсність, а ґрунтується на осмисленні й розв'язанні сучасних проблем, враховуючи певний екстремальний стан сучасної цивілізації. Ігнорування останньої обставини загрожує тим, що суспільно-політична теорія відставатиме у тлумаченні швидкоплинних подій, буде нездатною розуміти та враховувати специфіку суспільно-політичного буття, породжуючи тим самим практику імпульсивного, неадекватного реагування на зовнішні та внутрішні загрози на рівні людства, окремих держав та націй. По-друге, очевидно, що у реальній політичній практиці модель ніколи не спрацьовує з таким ступенем ефективності, на який сподіваються її творці. Втім, за сучасних умов надзвичайного ускладнення і неоднозначності геополітичної ситуації, розпорошеності політичних сил всередині, коли важко визначити правильну стратегію розвитку, побудова сильної, дієздатної держави – це єдиний позитивний сценарій, так званий імператив національного розвитку України. Відмова від нього призведе до вкрай негативних наслідків для майбутнього країни, що межують з національним крахом. Іншими словами, мова йде про вибір: або Україна стане сильною, або вона просто зникне зі світової арени як значимий геополітичний, національно-державний та соціально-економічний суб'єкт. Тож, першочерговим завданням для вітчизняної політичної науки є активізація наукових пошуків в цьому напрямку та вироблення конкретних рекомендацій щодо впровадження ідеї сильної держави у реальній українській практиці державного будівництва.

Література:

1. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке: [пер. с англ.] / Фрэнсис Фукуяма. – М: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2007. – 220 с.
2. Пахомов Ю. Глобальные тектонические сдвиги: вызовы и отклики / Глобальні тектонічні зрушення: виклики та відгуки: Матер. Міжвід. наук.-теорет. конф. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 22 грудня 2005 р. – 151 с.
3. Андрушкевич И. Легитимность в толковании испанского философа Ортега-и-Гассет // Полития . – 2001-2002. - №4 (22). – С. 181 – 193.
4. Шморгун О. Яку владу нам обрати? // Українська патріотична альтернатива. – 2006. - №1(5). – С. 20–43.
5. Седнев В. Рождение и перспективы "Новой Азии" / Глобальні тектонічні зрушення: виклики та відгуки: Матер. Міжвід. наук.-теорет. конф. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 22 грудня 2005 р. – 151 с.